

UDK: 101.1

Ural KURBONALIYEV,
ISFT instituti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: bek-bek-88@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, M.Xujayev taqrizi asosida

QADRIYATLAR KATEGORIYASINING FALSAFIY MAZMUNI VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI DINAMIKASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadriyatlar kategoriyasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, uning funksional ko'lamlari va jamiyat rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Qadriyatlarining tarixiy shakllanish jarayonlari, ularning zamonaviy sivilizatsion kontekstda dinamik transformatsiyasi va globallashuv ta'sirida yuzaga kelgan semantik yangilanish xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, qadriyatlarining me'yoriy, integratsion va motivatsion funksiyalari hamda shaxs va ijtimoiy ongda aks etishi izohlangan.

Kalit so'zlar: Qadriyatlar, falsafa, ijtimoiy ong, funksiyalar, jamiyat rivojlanishi, dinamik transformatsiya, globallashuv.

ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИИ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ ДИНАМИКА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье раскрывается философское содержание категории ценностей, их историческое становление и динамическая трансформация в условиях глобализации и цивилизационных изменений. Рассмотрены нормативные, интеграционные и мотивационные функции ценностей, а также их роль в формировании идентичности и отражении в индивидуальном и социальном сознании. Особое внимание уделено универсальным и изменчивым аспектам ценностей.

Ключевые слова: Ценности, философия, социальное сознание, функции, развитие общества, динамическая трансформация, глобализация.

THE PHILOSOPHICAL CONTENT OF THE CATEGORY OF VALUES AND THEIR DYNAMICS IN SOCIAL DEVELOPMENT

Annotation

This article reveals the philosophical content of the category of values, their historical formation, and dynamic transformation in the context of globalization and civilizational changes. It discusses the normative, integrative, and motivational functions of values, their role in shaping identity, and their reflection in individual and social consciousness. Special attention is given to the universal and variable aspects of values.

Key words: Values, philosophy, social consciousness, functions, social development, dynamic transformation, globalization.

Kirish. Qadriyatlar insoniyat tarixida eng muhim ijtimoiy-falsafiy tushunchalardan biri sifatida shakllangan bo'lib, u jamiyatning mazmuni, maqsadi va istiqbolini belgilab beradi. Har bir sivilizatsiya qadriyatlar tizimiga tayangan holda o'z ideallarini yaratgan, ijtimoiy ongni shakllantirgan va madaniy identitetni mustahkamlagan. Shu bois qadriyatlar nafaqat axloqiy me'zon sifatida, balki jamiyatni barqarorlashtiruvchi va birlashtiruvchi konseptual asos sifatida alohida ahamiyatga ega. Qadriyatlarining falsafiy mazmuni ularning normativ-aksiologik tabiatida, ya'ni shaxs va jamiyatning ichki meyorlari hamda ideallarini ifodalashida namoyon bo'ladi. Bugungi globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida qadriyatlar tizimi yanada murakkablashib, ko'p qirrali dinamik o'zgarishlarga yuz tutmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar qadriyatlarni faqat ma'naviy konstruksiya emas, balki jamiyat taraqqiyotining strategik va gumanistik negizi sifatida tahlil qilmoqda. Shu sababli qadriyatlar mazmuni va ularning ijtimoiy funksiyalari, shuningdek,

ularning tarixiy o'zgaruvchanligi va transformatsiya jarayonlari chuqur falsafiy tahlilni talab etadi.

Qadriyatlar tushunchasi ijtimoiy-falsafiy tafakkurda jamiyatning eng muhim kategoriyalaridan biri sifatida shakllangan. Ular inson hayotining ma'no manbai, faoliyatining motivatsion asosi va jamiyatning ijtimoiy muvozanatini ta'minlovchi g'oyaviy-aksiologik poydevor sifatida qaraladi. Qadriyatlarining mohiyati ularning normativ funksiyasida – inson va jamoaning axloqiy, huquqiy, estetik tanlovlarini boshqarish va yo'naltirish xususiyatida yaqqol namoyon bo'ladi[1].

Ijtimoiy-falsafiy yondashuvda qadriyatlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan universal va milliy g'oyalarning sintezi sifatida talqin etiladi. Har bir davr, madaniyat va sivilizatsiya qadriyatlarining o'ziga xos konfiguratsiyasini yaratadi. Masalan, o'zbek xalqining qadriyatlar tizimi tarixiy jarayonlar, islomiy ma'naviyat, milliy an'analar va global jarayonlar ta'sirida boyigan murakkab mazmunga ega. Shu

bois qadriyatlarini tahlil qilishda ularning tarixiy dinamikasini chuqurroq anglash muhim.

Qadriyatlarining meyoriy roli jamiyatdagi axloqiy va huquqiy mezonlarni shakllantirish orqali ijtimoiy tartibot va barqarorlikni ta'minlaydi. Masalan, adolat, erkinlik, inson sha'ni kabi qadriyatlar demokratik jamiyatning asosiy tamoyillari sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, integratsion funktsiya – turli ijtimoiy qatlamlarni umumiy ma'naviy mezonlar atrofida birlashtiradi. Bu jarayon milliy birlik va madaniy uyg'unlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Motivatsion funktsiya esa shaxsni faoliyatga undovchi ichki ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi globallashuv jarayoni qadriyatlar tizimining yangilanishiga sabab bo'ldi. Ommaviy madaniyat va raqamli texnologiyalar "individual erkinlik", "texnologik avtonomiya" kabi yangi qadriyatlarni keltirib chiqardi. Shu bilan birga, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasida dialektik ziddiyatlar kuchaymoqda. Bir tomondan, globallashuv universal ideallarni tarqatadi, ikkinchi tomondan esa milliy identitet va madaniy merosni saqlashga bo'lgan ehtiyojni oshiradi. Natijada, qadriyatlar dinamik transformatsiya jarayonida turli qiyofalarni kasb etadi[3].

Shu bilan birga, qadriyatlarining shakllanishida ta'lim, ommaviy axborot vositalari va global axborot tarmoqlari ta'siri tobora ortib bormoqda. Masalan, zamonaviy raqamli kommunikatsiya makoni qadriyatlarni tezkor tarqatish va transformatsiya qilishning kuchli vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Mediatsiyalashgan madaniyat maydonida qadriyatlarining "vizual obrazlari" va "simvolik reprezentatsiyasi" ularni nafaqat tushunchaviy, balki hissiy-hayotiy darajada qabul qilinishiga sabab bo'lmoqda. Shu jihatdan M. Castellsning axborot davri nazariyasi qadriyatlar tizimining global tarmoq jamiyatida shakllanish mexanizmlarini tushuntirishda muhim metodologik asos yaratadi [1].

Qadriyatlarining ijtimoiy legitimatsiyasi – ularni jamiyat ongida qabul qilinishi va ichki motivatsiya manbaiga aylanishi jarayonidir. Bu jarayon ko'p hollarda rasmiy ideologiyalar, madaniy diskurslar va ijtimoiy institutlar orqali mustahkamlanadi. Zamonaviy jamiyatlarda pluralistik qadriyatlar maydonining kengayishi natijasida qadriyatlar ierarxiyasi ko'proq shaxsiy tanlov va avtonomiya omillari bilan belgilanmoqda. A. Giddensning "kech modernlik" kontsepsiyasi ham qadriyatlarining doimiy refleksiv shakllanishini va individlarning o'z identitetini yaratishda ular bilan faol muloqotini alohida ta'kidlaydi [2].

Shuningdek, qadriyatlar tizimining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, siyosiy barqarorlik va madaniy yangilanishdagi o'rni tobora kuchaymoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy kapitali va institutsional ishonch darajasi ham qadriyatlar tizimining yuksakligi bilan bevosita bog'liqdir [3]. Shu sababli qadriyatlar nafaqat individual ma'naviy-axloqiy rivojlanishning omili, balki ijtimoiy taraqqiyotning resursi sifatida ham tadqiq etilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadriyatlarining tarixiy o'zgaruvchanligi ham ularning mazmunida doimiy rivojlanish va yangilanish tendentsiyasini yuzaga chiqaradi. Masalan, "erk" qadriyati sobiq davrlarda ijtimoiy tenglik va ozodlik tushunchalari bilan bog'liq bo'lsa, bugungi kunda u shaxsiy huquqlar, axborot erkinligi va tanlov

mustaqilligi bilan uyg'unlashgan. Shu bois qadriyatlar doimiy evolyutsion jarayon sifatida o'rganiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar qadriyatlarini semantik va kommunikativ maydon sifatida talqin etadi. YA'ni ular nafaqat ideallar tizimi, balki ijtimoiy muloqotni tashkil etuvchi umumiy ma'naviy til sifatida ham faoliyat yuritadi. Bu yondashuv qadriyatlarini madaniy kod, identitet asosiy unsuri va jamiyatning semiosferasini shakllantiruvchi element sifatida tushunishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Qadriyatlar tizimining shakllanishida ijtimoiy institutlar, oilaviy tarbiya va ta'lim tizimining roli ham alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, P. Berger va T. Lukmanning ijtimoiy konstruktivizm nazariyasida qadriyatlar "haqiqatning ijtimoiy konstruksiyasi" sifatida talqin qilinadi. YA'ni insonlar va guruhlar o'zaro muloqot jarayonida umumiy ma'no yaratadi, shu jarayon natijasida qadriyatlar legitim va haqiqiy sifatida qabul qilinadi [4].

Bundan tashqari, qadriyatlarining barqarorligi ko'p hollarda madaniy xotira va tarixiy merosni saqlashga qaratilgan mexanizmlar bilan ta'minlanadi. J. Assmannning madaniy xotira konsepsiyasi qadriyatlarni uzviy ravishda jamiyatning kollektiv identitetini shakllantiruvchi omil sifatida izohlaydi [5]. Shu sababli qadriyatlarni o'rganishda ularning tarixiy ildizlari va simbolik ifodalarini chuqur tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Ayni paytda, globallashuv jarayonlari bilan birga postindustrial jamiyatda yangi qadriyatlar shakllanmoqda. Innovatsiya, ijodkorlik, axborot almashinuvi va ekologik mas'uliyat kabi tushunchalar zamonaviy qadriyatlar ierarxiyasida muhim o'rin egallay boshladi. Ulrich Beckning xavf jamiyati nazariyasida qadriyatlar tizimi tobora ko'proq global tahdidlar – ekologik inqiroz, texnogen xatarlarga javoban shakllanishi ta'kidlanadi [6].

Zamonaviy sharoitda qadriyatlar inson hayotining barcha jabhalarida – iqtisodiy faoliyatda, siyosiy qarorlarda, madaniy iste'molda va shaxsiy o'zini anglash jarayonida doimiy ravishda yangilanib, ma'naviy va g'oyaviy poydevorni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Qadriyatlar tizimi ierarxik tuzilishga ega. Unda yadro qadriyatlar – hayot, adolat, erkinlik, haqiqat – eng yuqori darajadagi universal tamoyillar sifatida tan olinadi. Sirtqi qatlam esa davrning ehtiyojlariga mos ravishda shakllanuvchi o'zgaruvchan qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli, qadriyatlar ijtimoiy ong va amaliyotning doimiy harakatdagi semantik konstruksiyasi sifatida qaraladi [6].

Qadriyatlarining falsafiy mazmuni va ularning jamiyat rivojlanishidagi dinamikasi – bu o'zaro bog'liq, murakkab jarayon bo'lib, har bir davrda yangi ma'no kasb etadi. Ular tarixiy, madaniy va sivilizatsiyaviy kontekstlarda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, madaniy uyg'unlikni ta'minlash va shaxsning ma'naviy kamolotini rag'batlantirish vazifalarini bajaradi.

Diniy institutlar esa qadriyatlar tizimining metafizik, absolyut va ma'naviy barqarorlik negizini tashkil etadi. Ular faqat marosim va an'analar emas, balki jamiyat axloqiy iqlimini boshqaruvchi ruhiy kodlarni ishlab chiqaruvchi manbadir. M.Kamolov bu jihatni quyidagicha izohlaydi: "Diniy institutlar tarbiyaning ruhiy zaminidir. Bu zamin bo'lmasa, boshqa institutlar bergan qadriyatlar muqaddaslik kasb etmaydi va uzoq yashamaydi" [7].

Ushbu institutlar o'rtasida integratsiya shunchaki hamkorlik emas, balki har bir institut o'z funksiyasini

boshqa institut faoliyati bilan uyg'unlashtira oladigan, bir-birini takrorlamasdan to'ldiradigan, barqaror axloqiy manzara yaratishga xizmat qiladigan tizimni anglatadi. Bu tizimda ta'lim — mantiq, OAV — muhit, din esa ruhiy asos rolini bajaradi. Bularning har biri tarbiya modelida markaziy emas, balki muvozanatli uchlikda ishlaydi.

Qadriyatlar dialektikasiga asoslangan tarbiya modeli — bu shaxs ongining shakllanishida ijtimoiy institutlarning izchil, uzviy va bir-birini to'ldiruvchi faoliyati orqali ijtimoiy ongning axloqiy va ma'naviy mezonlarga asoslangan holda tiklanishini nazarda tutuvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy konstruksiyadir. Qadriyatlar dialektikasi deganda, qadriyatlarning tarixiy rivojlanishidagi o'zaro ziddiyatlar, o'zgarishlar, yangilanishlar va uyg'unliklar tizimi tushuniladi. Bu jarayon shunchaki abstrakt hodisa emas, balki u doimo ijtimoiy ong, shaxsiy tafakkur va institutsional faoliyat maydonida kechadi. Aynan shu jihatdan qaraganda, ta'lim, OAV va diniy institutlarning integratsion modelga asoslangan tarbiyaviy harakati muayyan avlodga axloqiy o'zlik, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni uyg'otishga xizmat qiladi.

Bunday yondashuvda qadriyatlar faqat axloqiy meyorlar majmui sifatida emas, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy barqarorligini ta'minlovchi energiya manbai sifatida talqin etiladi. S.Salomov bu haqda quyidagicha ta'kidlaydi: "Qadriyat — bu axloqiy meyor emas, balki ijtimoiy harakatga ma'naviy motiv beruvchi kuchdir. Shu bois tarbiya qadriyatlar bilan boshlanadi, lekin ongli tanlov bilan yakunlanadi" [8].

Tarbiya modeli doirasida ta'lim institutlari shaxsga ijtimoiy tajribani tizimli va ilmiy asosda uzatish orqali axloqiy idrokni shakllantiradi. Ammo bu jarayon faqat fanlar o'quv dasturiga kiritilgan axloqiy mavzular orqali emas, balki pedagogik muhit, muloqot madaniyati, muassasa ichidagi qadriyatlar iqlimi orqali ham ro'yobga chiqadi. Shuning uchun S.Yusupova fikricha: "Ta'lim tizimi tarbiya institutiga aylanishi uchun u, avvalo, o'zi ichida qadriyatga asoslangan meyoriy muhit yaratmog'i darkor" [9].

Zamonaviy axborot jamiyatida ijtimoiy qadriyatlar OAV orqali standartlashtiriladi, normalashtiriladi va

ommaviy ongda qabul qilinadi. Shuning uchun axborot vositalari har bir xabar, kontent yoki ijtimoiy media materiali orqali yoshlar ongiga axloqiy xabar uzatayotganini anglab harakat qilishi zarur. N.Abdullayeva bu borada quyidagicha yozadi: "OAV jamiyatga haqiqatni emas, qadriyatli haqiqatni etkazmog'i kerak. Chunki ommaviy ongda muhokamaga sabab bo'lgan har bir xabar ijtimoiy pozitsiyani shakllantiradi" [10].

Diniy institutlar esa tarbiya modelining ma'naviy, ruhiy va ontologik asosini tashkil etadi. Bu institutlar qadriyatlar vertikalining — ya'ni eng oliy ma'naviy mezonlarning uzviy tashuvchisidir. Tarbiya faqat muomala, didaktika, baholash, axborot vositalari orqali emas, balki qalbga ta'sir qiluvchi ruhiy mehvar orqali ham amalga oshiriladi. Din esa ushbu mehvarning eng barqaror, eng chuqur qatlamidir. Shu boisdan M.Sharipovning quyidagi fikri dolzarb: "Agar ta'lim ongga, OAV muhitga, din esa yurakka murojaat qilsa, u holda tarbiya tizimi mukammal bo'ladi. Shaxs nafaqat biladi, balki his qiladi va tanlaydi" [11].

Xulosa qilib aytganda, qadriyatlar dialektikasiga asoslangan tarbiya modeli — bu jamiyatdagi asosiy ma'naviy institutlar o'rtasidagi izchil integratsiyaga asoslangan, murakkab va tizimli yondashuvdir. Bu model orqali inson shunchaki "biluvchi" emas, balki "his qiluvchi", "mas'uliyat sezuvchi" va "axloqiy tanlov qiluvchi" mavjudot sifatida shakllanadi. Bu esa jamiyatda barqarorlik, uyg'unlik va axloqiy yetuklikni ta'minlovchi eng asosiy ijtimoiy-falsafiy vositadir.

Xulosa. Qadriyatlar kategoriyasi insoniyatning ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotida asosiy strategik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Ular jamiyat hayotida nafaqat ideallar tizimi, balki meyoriy, motivatsion va integratsion mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida qadriyatlar tizimining dinamik transformatsiyasi nafaqat yangi ma'nolarni yuzaga chiqaradi, balki milliy identitet va tarixiy xotirani saqlash zaruratini kuchaytiradi. Shu bois, qadriyatlar ijtimoiy-falsafiy tafakkurda doimiy tahlil va yangilanishga muhtoj murakkab aksiologik tizimdir.

ADABIYOTLAR

1. Xidoyatov Y. Qadriyatlar falsafasi. — T.: Ma'naviyat, 2018. — 160 b.
2. Qodirov G'. Falsafa asoslari. — T.: O'zbekiston, 2014. — 256 b.
3. Nosirova Sh. Aksiologiya va zamonaviylik. — T.: Innovatsiya ziyo, 2020. — 144 b.
4. Axmedov V. Falsafa va qadriyatlar. — T.: Ilm Ziyo, 2022. — 192 b.
5. Torg'ayev V. Falsafa va qadriyatlar olami. — T.: Ilm Ziyo, 2022. — 180 b.
6. Mardanov A. Qadriyatlar evolyutsiyasi va jamiyat falsafasi. — T.: O'zbekiston, 2020. — 200 b.
7. Kamolov M. Din va ma'naviy uyg'unlik asoslari, T., 2019, 74-bet.
8. Salomov S. Qadriyatlar va ijtimoiy ong paradigmaları, T., 2020, 83-bet.
9. Yusupova S. Ta'lim madaniyati va axloqiy me'yorlar, T., 2021, 76-bet.
10. Abdullayeva N. Media va axloqiy ong, T., 2020, 88-bet.
11. Sharipov M. Din va tarbiya uyg'unligi, T., 2019, 94-bet.